

Żydzi w Biłgoraju na przełomie XIX i XX wieku

Połowa lat sześćdziesiątych XIX w. to dla Biłgoraja, podobnie jak dla wielu innych miast i miasteczek Królestwa, okres zasadniczych i wszechstronnych zmian. Miasto, będące od chwili założenia własnością prywatną, zostało w 1864 r. nabyte przez rząd i upaństwowione. Dwa lata później, na mocy ukazu o zniesieniu stosunków dominialnych w miastach, Biłgoraj został w pełni usamoistniony, stając się jednocześnie stolicą powstałego powiatu. Zapoczątkowana w ten sposób nowa epoka w dziejach miasta, przyniosła wiele większych i mniejszych zmian w jego dalszym rozwoju oraz strukturze wewnętrznej. Najbardziej widocznym efektem nowo następujących transformacji było podwojenie liczby mieszkańców miasta w okresie do wybuchu I wojny światowej.

Ludność żydowska Biłgoraja na równi z innymi obywatelami miasta współtworzyła i wyznaczała nowe kierunki jego rozwoju. W latach 1859-1913 nastąpił ponad 270% wzrost liczebności tej grupy narodowościowej, a odsetek Żydów wśród mieszczan biłgorajskich podniósł się z 39 do 50%.

Rok	Liczba ludności ogółem	Liczba Żydów	Procent Żydów
1859	5434	2070	39,2
1865	6005	2295	38,2
1890	8185	3430	41,9
1897	8740	3588	41,1
1899	8953	3810	42,6
1904	9602	4043	42,1
1913	11173	5595	50,1

Aktywność biłgorajskich Żydów uwidaczniała się przede wszystkim w dziedzinie życia gospodarczego. Niemal cały handel Biłgoraja (z którego w 1864 r. żyło 10,5% wszystkich czynnych zawodowo mieszkańców miasta) znajdował się w ich rękach. Zdecydowana większość sklepów

i punktów handlowych, koncentrujących się głównie przy rynku i ulicach do niego przyległych, była własnością żydowską. Domeną Żydów były również operacje finansowe oraz dzierżawa dochodów i instytucji, które w połączeniu z zakrojoną na dużą skalę działalnością kupiecką przynosiły bardziej operatywnym jednostkom dość spore jak na skalę lokalną zyski. Wśród żydowskich potentatów finansowych Biłgoraja drugiej połowy XIX w. znajdowali się m.in.: Szmul Ela Szwerdszarf - kupiec drzewny (spławiał drewno aż do Gdańska), dzierżawca lasów ordynackich oraz właściciel dużego, piętrowego domu w samym centrum rynku, którego część od połowy wieku wynajmował na swoją siedzibę biłgorajski magistrat; Dawid Lubliner - przedsiębiorca budowlany, właściciel największej murowanej kamienicy w mieście, którą z dużym zyskiem dzierżawił na lazaret dla stacjonującego w mieście pułku kozaków; Josef Goldman - pochodzący z Tarnobrodu dzierżawca majątku Rożnówka oraz miejskiego prawa propinacji; Abuś Pelc - kupiec i wieloletni dzierżawca dochodów żydowskiej gminy wyznaniowej; Herszel Szajnwald - najbogatszy spośród dość licznych żydowskich handlarzy zbożem, właściciel młyna; Klajnminc, Lajchert i Wakszul - właściciele dużych sklepów kolonialnych; Elias Enstein - bogaty aptekarz oraz Majman - właściciel dużego sklepu bławatnego.

W ciągu drugiej połowy wieku Żydzi biłgorajscy zdominowali również miejscowe rzemiosło, które według danych z 1864 r. było zajęciem dającym utrzymanie aż 66% ludności miejskiej czynnej zawodowo. Obok wykonywanych tradycyjnie przez Żydów krawiectwa i szewstwa, domeną tej grupy narodowościowej powoli stawała się także główna biłgorajska profesja rzemieślnicza, czyli sitarstwo. O skali tego zjawiska świadczy fakt, iż na przestrzeni lat 1880-1902 liczba żydowskich warsztatów sitarskich wzrosła z 10 do 346. Największe z nich były własnością Urysza Zylberberga, Mojżesza Wajsmiana, Bergera, Korensztajna, Sznicera i Tuchmana.

Rosnąca siłą biłgorajskiego sitarstwa przyciągała do tego rodzaju wytwórczości również żydowskich kupców, którzy niemal całkowicie skupili w swoich rękach handel sitami. Żydzi skupujący sita i eksportujący je w najodleglejsze zakątki imperium, stanowili elitę miejscowej „finansjery”, dorabiając się często dość dużych fortun, szacowanych nawet na kilkaset tysięcy rubli. Potentatem w tego typu operacjach był Kielman Szajnwald, który obracał rocznie kapitałem w wysokości 40 tys. rubli.

Żydzi byli także właścicielami większości biłgorajskich nieruchomości. Według stanu z 1910 r. własnością żydowską były 404 (66,4%) spośród 608 domów.

Uboższa część biłgorajskiej społeczności żydowskiej znajdowała zatrudnienie głównie jako siła najemna w warsztatach rzemieślniczych (w 1864 r. wyrobnicy stanowili ponad 16% ludności miejskiej czynnej zawodowo). Znikoma liczba Żydów zajmowała się pracą na roli, żaden zaś nie pracował w przemyśle, jako że aż do I wojny światowej nie powstał w Biłgoraju żaden zakład przemysłowy.

Ludność żydowska dominująca w życiu gospodarczym miasta, była jednak upośledzona pod względem reprezentacji w miejskich instytucjach samorządowych i społecznych. Pomimo licznych protestów z jej strony, aż do I wojny światowej w biłgorajskim magistracie nie zasiadał żaden

niechrześcijanin. Niewielki był udział Żydów również w innych instytucjach miejskich, z wyjątkiem organizacji o charakterze gospodarczym (w biłgorajskim Towarzystwie Oszczędnościowo-Pożyczkowym poza prezesem cały zarząd składał się z Żydów). Sytuacja taka sprawiała, iż Żydzi biłgorajscy rozwijali własne, autonomiczne i niezależne formy aktywności społecznej oraz politycznej.

Tradycyjnie centralną instytucją życia żydowskiego była gmina wyznaniowa (okręg bożniczy), która w tym okresie pełniła funkcję swego rodzaju samorządu wyznaniowego. W jej gestii znajdowało się zaspokajanie duchowych potrzeb swoich członków oraz administrowanie majątkiem służącym temu celowi. W drugiej połowie XIX w. własnością gminy biłgorajskiej były: wybudowana w 1875 r. murowana synagoga (stara, drewniana spłonęła w 1867 r.), dwa bet- hamidrasze, mykwa, dwa cmentarze - stary (z XVIII w.) i nowy (z pierwszej połowy XIX w., położony na południe od miasta na tzw. Piaskach), cztery domy modlitwy oraz szkoła Talmud Tora.

Władzę w okręgu bożniczym sprawował główny rabin gminy oraz trzech obieralnych członków dozoru bożniczego. Jak wynika ze źródeł archiwalnych, zarówno w Biłgoraju, jak i w wielu innych okręgach bożniczych guberni dość często w omawianym okresie dochodziło do spektakularnych konfliktów pomiędzy miejscową społecznością żydowską a władzami gminy. Konflikty te, mające głównie charakter oskarżeń o nadużycia finansowe, niejednokrotnie paraliżowały działalność gminy, a w sporadycznych przypadkach kończyły się odwołaniem w trybie przymusu administracyjnego jej władz.

Sytuacja taka miała miejsce w Biłgoraju w 1887 r. Pochodzący ze Lwowa, ówczesny rabin miasta Nuchim Lejbowicz Palast wraz z trzema członkami dozoru bożniczego: Szmulem Szwerdszarfem, Nisonem Szturmem i Herszkiem Germanem, został oskarżony przez miejscową społeczność żydowską o trwające od dłuższego czasu przywłaszczenie podatku od uboju i sprzedaży mięsa koszernego oraz o nieprawidłowości przy oddawaniu warendę dochodów gminy. Sprawa ta szybko stała się obiektem zainteresowania prokuratora okręgowego i jeszcze w tym samym roku rabin Palast oraz trzech członkowie dozoru (w tym zasiadający we władzach gminy od 30 lat Szwerdszarf) zostali pozbawieni sprawowanych funkcji. Następcą Palasta na stanowisku naczelnego rabina miasta został dziadek braci Singerów, Jankiel Mordko Zylberman, pełniący prawdopodobnie uprzednio funkcję podrabina. Po ponad dwudziestu pięciu latach twardego, lecz na ogół nierodzącego konfliktów kierowania biłgorajską gminą Jankiel Mordko Zylberman spotkał się z podobnymi oskarżeniami, co jego poprzednik. W 1913 r. bogata biłgorajska rodzina Kaminerów oskarżyła rabina Zylbermana oraz dwóch członków dozoru: Jakowa Zylberzweiga i Szulima Rofela o malwersacje finansowe. Pomimo iż sprawie tej władze rosyjskie nie nadały dalszego toku (miejscowi Żydzi nie chcieli zeznawać przeciwko rabinowi), dziadek noblisty jeszcze w 1913 r. ustąpił z funkcji naczelnego rabina Biłgoraja. Stanowisko to objął jego syn Icek Zylberman, który już po roku urzędowania został oskarżony przez grupę miejscowych Żydów o pobieranie nadmiernych opłat za wpisy do ksiąg metrykalnych oraz o wykorzystywanie nieznamośći przepisów przez ubogich Żydów dla własnych korzyści materialnych. Dopiero wybuch I wojny światowej zakończył konflikty we władzach gminy biłgorajskiej.

Jak wynika z wielu przekazów źródłowych, większość żydowskiej ludności Biłgoraja ulegała chasydyzmowi. Największymi wpływami w mieście cieszyły się odłamy ruchu chasydzkiego wywodzące się od cadyków z Turzyska, Bełza i Rudnika. Siła grupy uznającej władzę duchową cadyka z Bełza była tak duża, że w okresie międzywojennym przedstawiciel tej dynastii Motele Rokeach wybrał Biłgoraj na siedzibę swojego dworu.

Pierwsze formy nowoczesnej działalności politycznej pojawiły się wśród Żydów biłgorajskich w czasie rewolucji lat 1905-1907. W okresie tym zawiązały się w mieście pierwsze struktury Bundu, a kierowany przez Szymona Goldmana, Chaima Hochmana i Jakuba Bekelmana Komitet Robotniczy podjął ożywioną agitację wśród miejscowych uczniów i terminatorów sitarskich. Efektem pobudzenia politycznego biłgorajskich Żydów był rezultat wyborów do I Dumy Państwowej w 1906 r. W Biłgoraju wybory do kurii wyborców miejskich wygrał dzierżawca majątku Rożnówka Feliks-Falek Fabrykant, zdecydowanie dystansując kandydata narodowej demokracji, miejscowego dziekana ks. Koziółkiewicza.

Życie umysłowe i kulturalne biłgorajskich Żydów nie odbiegało zbyt daleko od wzorców obserwowalnych w innych tej wielkości miastach guberni. Istniejące w Biłgoraju od lat siedemdziesiątych dwie szkoły początkowe nie cieszyły się wśród ludności żydowskiej zbyt dużą popularnością. Szkolnictwo żydowskie, tradycyjnie oparte było na sieci chederów, których pod koniec omawianego okresu funkcjonowało w Biłgoraju 16. Według danych z 1897 r. aż 64% populacji Biłgoraja stanowili analfabeci.

Stosunkowo niewielka żydowska inteligencja rekrutowała się w tym okresie głównie spośród przedstawicieli zawodów religijnych oraz medycznych.

Jedynymi żydowskimi instytucjami kulturalnymi działającymi na początku XX w. w Biłgoraju były drukarnie. Wśród nich największym prestiżem cieszyły się zakłady należące do Natana Kronenberga, Mordko Wenera oraz Maksa Kaminera. Większość druków wydawanych przez te drukarnie stanowiła literatura religijna.

Bardziej aktywna działalność kulturalna Żydów biłgorajskich zaczęła się dopiero w okresie I wojny światowej.